

Bírálóí vélemény

Bagi Dániel

Divisio regni

Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11. és korai 12. században

c. MTA doktori értekezéséről

Az értekezés, amelynek megvitatására összegyűltünk, olyan témát dolgoz fel, melynek forrásai régóta ismertek, s mivel e források elbeszéléseinek középpontjában javarészt éppen a disszertációban is tárgyalt kérdések állnak — az uralkodócsaládok tagjai közötti viszályok és az ezekhez szorosan kapcsolódó, a hatalom megosztásával összefüggő jelenségek —, a disszerensnek a még járatlan úton leelkedő veszélyek helyett a forráskritikai, valamint a politika- és intézménytörténeti irodalom nehezen átlátható tömegével kellett megküzdenie munkája során. A témaválasztás újszerűségének elmaradásáért a szerző a feldolgozás során figyelembe vett szempontok újdonságával kárpótolja olvasóját. A dolgozat súlypontja kétségkívül a téma magyar vonatkozásaira esik, ám a hasonló lengyel és cseh jelenségek bemutatása ez alkalommal nem azt a célt szolgálja, hogy a disszerens bizonyosságát adja annak: a történetírás csodafegyvereként számon tartott komparatisztika nem hiányzik arzenáljából, s még csak nem is a magyar anyag szövetén tátongó rések analógiák segítségével megkísérelt befoltozásának kétségbeesett igyekezete miatt, hanem a három terület összetartozó jelenségeit szerves egységben követhetjük nyomon a szerző jóvoltából, miközben — egyes esztörténeti jelenségek elemzése kapcsán — a Karoling-kori (vagy akár még régebbi) előzményekről is biztos kézzel megrajzolt képet kapunk. Egyébként meg: az örökzöld témák is megkívánják, hogy időről-időre újra átgondoljuk eddigi ismereteinket, különben honnan tudhatnánk, hogy azok tarthatók-e még.

Az értekezés számos megoldását és eredményét a disszerens meggyőző érvelése alapján helyesnek vélem. Ezek minden részletre kiterjedő bemutatása alighanem messze az elviselhetőség határain túlra terjesztené ki opponensi jelentésem méreteit, így csak a fontosabbakat emelem ki. Ezek közül a legjelentősebbnek a disszerens azon megállapítását ítélem, mely szerint „a 11. századi kelet-közép-európai országmegosztásokban inkább a strukturális különbségek, mint hasonlóságok játszották a főszerepet” (328.). Ennek jelentőségét abban látom, hogy egy újabb szempontból bizonyosodik be annak a korábban kikezdhethetlennak vélt történetírói közhelynek a tarthatatlansága, mely viszont éppen ellenkezőleg, a vizsgált régió kora középkori történetében felfedezni vélt nagyfokú

hasonlóságokat hangsúlyozta, s hangsúlyozza ma is, gyakran nem kifejezetten a történettudomány szakmai szempontjait követve. Nem kevésbé meggyőzőnek találok a disszerens azon álláspontját, mely szerint az országmegosztások gyakorlatában hiábavaló fáradság „ősi” szláv, germán vagy éppen magyar örökség nyomait keresni (39–45., 73.). Helyeslem a disszerens azon döntését, hogy — ellenállva a szakirodalom egy része által megfogalmazott javaslatoknak — munkájában jelentős teret szentel a dinasztikus konfliktusok, az országmegosztások és a trónöröklés kérdése közötti esetleges kapcsolatok vizsgálatának (205–261.), s abban is kész vagyok egyetérteni vele, hogy egyfelől a *senioratus*-ban (illetve különféle változataiban) aligha ismerhető fel egy, a korai középkor Kelet-Közép-Európájában általánosan követett öröklési elv (225–241.), másfelől pedig a különkormányzatok élén álló hercegek hadakozással kapcsolatos szerepléseiből bajosan lehet a magyarországi dukátus bármiféle határvédelmi jellegére következtetni (112–113.). S hogy a részletkérdések se maradjanak ki: magam is úgy vélem, hogy a III. Henrik Aba Sámuel elleni 1042. évi hadjárata során elfoglalt kilenc magyarországi vár élére állított azonosíthatatlan Árpád-házi személy története nem hozható kapcsolatba sem az egyedül a múlt csehszlovák és a jelen szlovák történetírásában virágzó úgynevezett „nyitrai dukátus”-sal, sem — általában — a magyarországi országmegosztások történetével (61–62.), miként osztom kételyeit azzal kapcsolatosan is, hogy Vazul, közismert fogságából lehet-e azt megelőző nyitrai uralmára vagy birtoklására következtetni (131.).

Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy vannak az értekezésnek olyan pontjai is, amelyeknél más megoldás talán szerencsésebb lett volna. Az alábbi megjegyzéseimben ezeket veszem sorra. Ellenvetéseim, magától értetődően, különböző súlyúak, olykor inkább csak kiegészítő jellegűek, máskor azonban tényleges véleménykülönbség alapozza meg őket.

A hercegi pénzverés helyszínét illetően (115–116.) megfontolásra javaslom azt az analógiát, amelyet a királyi kínál. Későbbi adatokból ismert, hogy a királyi pénzverés, valamint az elkészült pénz forgalmazása terén szerep jutott az esztergomi érseknek, s nem látok okot arra gyanakodni, hogy ez ne lett volna így már a 11. században. Ha a hercegi pénzverés megszervezése királyi mintájára történt, aminek feltételezése szintén kézenfekvőnek tűnik, akkor Nyitrát bizvást kizárhatjuk a lehetséges helyszínek közül, s marad a két püspöki székhely, Bihar, illetve Pécs (az utóbbi, természetesen, az esetben, ha a közelmúltban megfogalmazott hipotézisem a dukátus és a pécsi egyházmegye kapcsolatát illetően, életképesnek bizonyul). László temetkezésének váradi helyszínét ellenben magam sokkal inkább a bihari püspökség székhelyének — az utókor által alapításként számon tartott — Váradra telepítésével hoznám kapcsolatba, semmint egykori hercegségével (104.).

A magyarországi dukátus jellemzőit illetően jóval erőteljesebben eltér álláspontom a disszerensétől. Mindenekelőtt vitatom, hogy a hatalom megosztása a dinasztia egyes tagjai között egymással egyenlő felek között történt volna (177., 323.). I. András döntése volt, hogy öccsével, Bélával megosztozik az országon, I. Géza adta a hercegséget Lászlónak, s hasonlóképpen Kálmán király Álmosnak. A kivételt e tekintetben Salamon és Géza osztozása jelenti, csakhogy abban az esetben a belháború közvetlen veszélyének elhárításáról volt szó. A kettejük közötti békét közvetítő Dezső püspök érvelését, amellyel rávette Gézát arra, hogy átengedje a királyságot a fiatalabb Salamonnak, nem ismerjük, annak lényege azonban aligha lehetett más, mint hogy Salamon már megkoronázott király, Géza ellenben nem. Hogy valóban erről lehet szó, azt kellő mértékben alátámasztja a letaszított Salamon helyett már királyként uralkodó I. Géza szekszárdi önmarcangolása amiatt, hogy a törvényes király trónját foglalta el. A felkent és megkoronázott király, illetve a hasonló, a korban még szentségnek tekintett felavatásban nem részesült rokona szükségképpen nem lehettek egyenlők, amit az osztozás módja is alátámaszt: egyenlő felek egyenlően osztoztak volna, s nem kétharmad-egyharmad arányban, miként — bizonyos jövedelmek felett — a király és a vele egyenlő félnek nyilvánvalóan nem tekinthető megyésispán is tette. Más kérdés, hogy a hatalom megosztása, miként azt a disszerens kifejti (324.), valóban feltételezi a megegyezés mozzanatát.

Kifejezetten tévesnek tartom a disszerens azon kísérletét, mellyel elvitatná a dukátustól annak területiális jellegét. A kérdésre a dolgozat többször visszatér (76., 134–135., 325.). Hol azt az értelmezést adva, hogy az ország feletti kétharmad-egyharmad arányban történő megosztás nem a vármegyék feletti osztozást jelentette, hanem „a hercegi hatalom alá tartozott az irányítási jog meghatározása bizonyos vármegyék felett, azaz a királyi birtokokat és várakat igazgató ispánok a herceg emberei lehettek” (76.). Máskor úgy fogalmaz: „nem arról van-e szó, hogy a dukátus vélelmezett, és a forrásokban a hercegekhez köthető központjai nem a trónörökös mindenkori birtokai voltak, hanem egyszerűen a család egyik ágának kezében található birtokközpontokról volt szó?”, azaz „feltételezhető, hogy a dukátus területi struktúrája alapjaként ismert birtokok Vazultól kezdve a család egyik ágán öröklődtek tovább, ám korántsem biztos, hogy azért, mert ezek egyben egy külön országrész központjai voltak” (134.). Javaslatára szerint az ország feletti kétharmad-egyharmad arányban történő osztozás inkább úgy képzelendő el, hogy „a mindenkori herceg hatalma az egész országra kiterjedt, s egyharmad részben aránylott a királyéhoz”, s így „egyharmad mindenből kijárt a hercegeknek, azaz a mindenkori királyok és hercegek közösen, egymástól elválaszthatatlanul uralkodtak az ország egészén, a jogokat és felelőségeket egyharmad-kétharmad arányban

megosztva” (135.). Ezzel magyarázza a disszerens, hogy Bihar és Nyitra utóbb nem lettek országrészek központjai, ellentétben a Piastok és a Přemyslidák hasonló különkormányzati központjaival (uo.).

Az idézett tézis némely elemével könnyű egyetérteni, némelyiket pedig nem kevésbé könnyű megcáfolni. Arról, hogy a dukátus nem volt a mindenkori trónörökös számára kijelölt terület — miként azt például Györffy György vélte —, a közismert várkonyi jelenet győz meg. Salamon ugyanis annak megtörténtekor már minden kétséget kizáróan kijelölt és megkoronázott trónörökös volt, Béla mégis megmaradt a dukátus urának. Bármiként is vélekedjünk a jelenetben szerephez jutó korona és kard szimbolikájáról, az bizonyos, hogy Béla hercegnek a között kellett választania: ragaszkodik-e bátyjával kötött egyezsége maradéktalan betartásához, azaz a királyságra tör a már megkoronázott Salamon ellenében, vagy beéri a már a kezén lévő hercegséggel. Az azonban, hogy Salamon megkoronázása miatt Bélának le kellene mondania a dukátusról, fel sem merült. Az a tény ugyanakkor, hogy az Árpád-ház gyakorlatában — kiváltképp a 11. század folyamán — nem ismerhető fel valamely általánosan elfogadott és követett trónöröklési rend, mitsem változtat azon, hogy az apa már a királyság első évszázadában a fiát tekintette örökösének (több fiú esetén értelemszerűen az elsőszülöttet). Így volt ez István és Imre, I. András és Salamon, Kálmán és II. István esetében, de ide sorolhatjuk előzményként Géza fejedelem és István, sőt talán már talán Taksony és Géza esetét is. Afelől sem igen lehetnek kétségeink, hogy I. Béla fiai a koronáért jöttek vissza 1063-ban Lengyelországból, s nem apjuk egykori dukátusáért. Ha tehát a dukátus intézményesen a trónörököshöz tartozott volna, Kálmánnak 1001–1102 táján, azaz fiai megszületése után legalább kísérletet kellett volna tennie arra, hogy azt Álmostól elvegye, erre azonban csak évekkel később került sor. Ugyanezen érvelés alapján László sem lehetett volna a dukátus ura bátyja, I. Géza uralkodása idején, hiszen Géza fiai 1074-ben már biztonnal éltek, az pedig nyilvánvalóan nem volt előrelátható, hogy Géza még fiai felnövekedése előtt meghal. Végezetül: ha hitelt adunk a krónikás állításának, hogy Szent László Álmost jelölte ki örökösének, akkor ugyanebbe az irányba mutat, hogy Álmos nem a dukátust kapta meg nagybátyjától, hanem Horvátországot, miként az is, hogy trónra lépő bátyja, Kálmán viszont megfosztotta Horvátországtól és a dukátust adta át neki, kijelölt örökösének azonban aligha tekintette, hiszen friss házasemberként oka volt reménykedni a gyors gyermekáldásban, amiben nem is kellett csalatkoznia. Az tehát, hogy I. András és Béla egyezségében az ország megosztása és a trónöröklés kérdése összekapcsolódott egymással, félrevezető: nem az országmegosztás lényegével áll kapcsolatban, hanem azzal az adott pillanatban érvényes helyzettel, hogy kettejükön kívül a dinasztiának az idő szerint nem volt

más élő férfitagja (azaz vélhetően Szár László fia, a rejtélyes sorsú Damaszló vagy Bonuzló sem élt már).

A dukátus lényegének megismeréséhez, megítélésem szerint, a disszerens két megfigyelése nyit utat. Az egyikről szóltam már — arról tudniillik, hogy az ország megosztása minden esetben valamely megállapodás révén született meg —, a másik ellenben az a mindeddig nem sok figyelemre méltatott jelenség, hogy az országmegosztás magyarországi gyakorlatában ez a megegyezés mindig a dinasztia két tagja között jön létre, ellentétben a lengyel és a cseh példákkal, ahol viszont valamennyi családtag részese az osztozásnak (325–326.), amit igazol, hogy Salamon kifejezetten Géza herceggel kötött egyezséget, s nem általában a Béla-fiakkal. Ennek ismeretében már könnyű továbblépni, ha figyelemmel vagyunk arra, hogy a magyar megegyezések valójában nagyon különböző politikai körülmények között jöttek létre. I. András maga hívta országába Bélát, és maga kezdeményezte az ország megosztását, a következő generációban Géza a királyságról való lemondás fejében kapta meg a dukátust, egy évtizeddel később viszont, immár királyként, Géza minden jel szerint önként adta át azt öccsének, Lászlónak, Kálmán pedig a horvát királyságért kárpótlásként állította a dukátus élére Álmost. (Az az elképzelés, hogy I. László uralkodása idején a király öccse, Lampert herceg a dukátus ura lett volna, megítélésem szerint szerfelett bizonytalan alapokon nyugszik, s nem is számolok komolyan a lehetőséggel.) A dukátust az a herceg kapta meg tehát, akit a király valamilyen okból különös kegyben kívánt részesíteni, vagy éppen ellenkezőleg, az, aki potenciális riválisnak számított, s a dukátus átengedésétől azt lehetett remélni, hogy a gesztus legalább ideig-óráig kielégíti ambícióit. Ebben az értelmezési keretben az országmegosztás egyfajta hatalomgyakorlási technika, melynek alkalmazása eredményezi magának a dukátusnak a létrejöttét. A dukátus, ezek szerint, minden esetben újonnan jött létre az említett megállapodás eredményeképpen, s nem valamely folyamatosan létező, de időnként betöltetlenül hagyott intézmény volt tehát.

Mindez azonban a legkevésbé sem nyújt alapot a dukátus territoriális jellegének megkérdőjelezéséhez. A disszerens ezen elképzelésének a kiindulópontja, ha nem tévedek, az a megfigyelés, hogy ellentétben a lengyel és cseh párhuzamokkal, a magyar osztozásokra vonatkozó források még csak kísérletet sem tesznek annak érdekében, hogy meghatározzák az osztozkodás területi jellemzőit. Az nem vitatható, hogy a megfigyelés helytálló, s így a dukátus területének meghatározására a modern történetírás képviselői tettek több kísérletet, a legambiciózusabbat Györffy György emlékezetes, kismonográfia terjedelmű tanulmányában. Az is tény, hogy a dukátus területi jellemzőit illetően számos nehézséggel kell szembenéznünk, melyek növeléséhez magam is hozzájárultam említett hipotézissel, ám

attól még a dukátusnak számos olyan jellemzőjét ismerjük, amelyek csak akkor értelmezhetőek, ha a dukátus valamely meghatározott területre terjedt ki. Nehezen megmagyarázható például, hogy mi értelme van a hercegi pénzverésnek, megnövelve a pénzverés költségeit, ha a dukátus urának hatalma egyharmad arányban kiterjed az ország egészére, mint a disszerens véli, ez esetben ugyanis bőven elegendő lett volna, ha a pénzverés jövedelméből a herceg megkapja a neki járó egyharmadot. Még nehezebben képzelhető el, hogyan működött több mint két éven át az a rendszer, amelyben „a mindenkori herceg hatalma az egész országra kiterjedt, s egyharmad részben aránylott a királyéhoz” (135.), 1071 után, amikor Salamon király és Géza herceg közötti viszony megromlott, vagy azokban az években, amikor hasonló feszültségek terhelték Kálmán és Álmos viszonyát. És, ha nem működött, amint az gyanítható lenne, akkor magától értetődően felmerül a kérdés, hogy létezett-e a dukátus ezekben az időszakokban, hiszen annak lényege — a disszerens szerint legalábbis — az említett megosztott, ám területileg el nem különülő hatalomgyakorlás lett volna. Végezetül, de talán legfőképpen, tévesnek tartom azt az elképzelést, hogy „a dukátus vélelmezett, és a forrásokban a hercegekhez köthető központjai [...] egyszerűen a család egyik ágának kezében található birtokközpontok” lennének (134.), más megfogalmazás szerint: „Nyitra és Bihar elsősorban talán Vazul, majd Béla és leszármazóinak birtokai voltak” (325.). Kétségtelenül ismerünk olyan nagyobb birtoktesteket, amelyek joggal mondhatóak a dinasztia, illetve egyes tagjai magánbirtokának, s ezek közül néhánynak a léteével indokoltan lehet számolni már a 11. század első felében is. A dinasztia magánbirtokai és az egyéb uralkodói (illetve királynői és hercegi) birtokok között abban látom — egyebek mellett — a különbséget, hogy míg az előbbiekkal az uralkodó saját belátása szerint rendelkezett, az utóbbiak esetében — akár a várszervezethez, akár az összefoglalóan udvarinak nevezett birtokszervezethez tartoztak — a királyi tanács bevonásával születtek a döntések. A magánbirtokok közé tehát az olyan uradalmakat sorolhatjuk, mint amilyen például a segesdi és a vizsolyi uradalmak voltak, vagy a későbbi erdőispánságok ispánsággá szervezésük előtt. Nyitra és Bihar azonban bizonyosan nem tartozott ezek közé, mivel egy-egy várispánsággal együtt megszervezett megye központjai voltak, s mindkettőről igazolható, hogy a vármegyék legrégebben megszervezett csoportjához tartozott, azaz már a 11. század közepe előtt is létezett. Mivel semmi alapja nem lenne annak a feltételezésnek, hogy Nyitra és Bihar megye szervezetét a dukátus létrehozása alapjaiban megváltoztatta volna, ha Nyitra és Bihar a dukátus urainak kezén volt, az szükségképpen azt is jelentette, hogy Nyitra és Bihar megye volt a kezükön, valamint annyi megye még, amelyek együttese valamilyen — általunk nem ismert — számítási mód szerint kiadta az ország harmadát. Nem látok tehát okot kételkedni

abban, hogy a dukátus létrehozása az ország területének megosztását jelentette, amint azt eddig is gondoltuk.

Arra a kérdésre, hogy a magyar források miért nem jegyezték fel pontosan az országmegosztások területi jellemzőit, megítélésem szerint a disszerens egy másik megfigyelése (325.) adja meg a választ. Magyarországon ugyanis a korai országmegosztások nem váltak a későbbi részfejedelemségek kiindulópontjává, így a *divisio regni* területi jellemzői kikerültek a krónikások történetírói érdeklődésének köréből, ami aligha jelenti azt, hogy ezek a jellemzők ne lettek volna előttük ismertek. Magam legalábbis abból a körülményből, hogy a krónika különböző rétegeiben található földrajzi utalások között nem fedezhető fel ellentmondás, erre következtetek. Ezek ráadásul a más forrásainkból kihüvelyezhető adatokkal is összhangban vannak, így kevés az esélye annak, hogy a jelenséget a krónika szövegének valamely egységesítő átdolgozása számlájára lehetne írni.

Más kérdés a hercegi birtokszervezet ügye. Annak egyes birtoktestei valóban szórtan feküdtek az ország egész területén. Abban is egyetértek a disszerenssel, hogy egyfelől csak ellentmondásos képet alkothatunk arról, milyen mértékű rendelkezési jog illette meg a herceget az ilyen — a hercegnek, s nem a dukátus urának átadott — birtokok felett, másfelől pedig, ha egy birtok olyan herceggel kapcsolatban tűnik fel forrásainkban, aki a dukátust is birtokolta valamikor, nem kevésbé nehéz elhatárolni a hercegi birtokot a dukátushoz tartozótól. A felmerülő nehézségeket Álmos herceg egy-egy adománya érzékletesen szemlélteti. Az utóbb Apátinak nevezett birtokrészt a Hont megyei Nénye határában Álmos herceg adományozta Hontpázmány nembéli Lampert ispánnak, s mivel az adomány körülményeivel kapcsolatos szűkszavú feljegyzés egyértelművé teszi, hogy a földet korábbi birtokosa magtalan halála után adományozta el Álmos, szerfelett valószínű, hogy az nem herceggént élvezett javaihoz tartozott, hanem a dukátus uraként háramlás révén jutott hozzá. (Itt jegyzem meg, hogy Hont megyét — más érvelés alapján — Györffy is a dukátus megyéi közé sorolta.) Keményebb dió Álmos herceg nevezetes adománya az általa alapított dömösi prépostság számára. Az alapítás tényéről a magyar krónikáshagyomány is megemlékezik, az adomány részleteiről pedig Álmos fia, II. Béla király 1138-ban kiállított — és I. Károly 1329. évi átírásában fennmaradt — oklevele alapján rendelkezünk ismeretekkel. II. Béla oklevele igen részletes adatokkal szolgál az adomány számos jellemzőjéről, a hercegek birtoklásával kapcsolatos nyitott kérdések megválaszolásában azonban ez az oklevél sem nyújt segítséget, elsősorban azért, mert — más forrásainkhoz hasonlóan — homályban hagyja az alapítás pontos körülményeit. Nem tudjuk például, hogy Álmos még a dukátus uraként alapította-e a prépostságot, avagy azt követően, hogy fivére, Kálmán király megfosztotta attól, aminek

pedig nyilvánvaló jelentősége lenne annak mérlegelésekor, hogy milyen birtokokat adott át a herceg a prépostságnak. Általános vélemény szerint Álmos a dukátus elvesztése után alapította és látta el javakkal a dömösi egyházat, így annak tőle kapott birtokai között csak a dukátustól függetlenül is létező hercegi birtokokkal számolhatunk, s felmerült az is, hogy a prépostság bőkezű javadalmazásának hátterében a herceg azon számítása is meghúzódhatott: birtokai egy részének az egyház számára való átadásával nehezebbé teszi Kálmán király számára, hogy azoktól is megfossza. Feltéve, hogy adománya megtételekor valóban efféle előrelátás is munkált Álmos hercegben, indokoltabbnak tűnne, ha még a dukátus uraként tett volna kísérletet a vagyon egy részének biztonságba helyezésére, igaz viszont: az adományozott javak területi eloszlása csak igen csekély mértékben egyeztethető össze a dukátus földrajzi jellemzőiről való ismereteinkkel, az alapítás helyszíne, tudniillik Dömös pedig még annyira sem. Az adomány méretei ugyanakkor alátámasztani látszanak Györffy azon sejtését, hogy Álmos kárpótlást kaphatott Kálmántól a dukátus elvétele miatt, azaz a dukátustól való megfosztása után nemcsak a hercegeket hagyományosan megillető birtokokat kapta meg bátyjától, hanem más, korábban a királyok kezén lévő javakat is. Indokolatlan tehát Dömösben I. Béla ágának birtokát keresni, mégpedig annál is inkább, mert I. Béla király volt végzetes dömösi tartózkodása idején, miként Szent László is, amikor hozzájárult Guden adományához.

Mindezek az ellenvetések azonban, s ezt szükségesnek tartom nagy nyomatékkal hangsúlyozni, nem változtatnak a disszertáció egészéről kialakított, s összességében igen kedvező véleményemen. A disszerens munkája széles forrásbázisra alapozott, előtanulmányok sorozatával kimerítő dolgozat, mely számos értékes megállapításával jelentős mértékben gyarapította eddigi ismereteinket, s így vitathatatlanul és maradéktalanul eleget tesz az MTA doktora cím elnyerése érdekében benyújtott értekezésekkel szemben támasztott követelményeknek.

Mindent egybevetve úgy ítélem meg, hogy Bagi Dániel eddigi tudományos munkássága, valamint disszertációjának magas színvonala alapján érdemes az MTA doktora címre, s minden fenntartás nélkül javaslom az MTA doktora cím megítélését.

Budapest, 2015. szeptember 2.

(Zsoldos Attila)
az MTA levelező tagja